

Iz dana u dan nalozi se množe
 Da ne sme i može, da spozna i sluti,
 Da želi i da se lišava.
 Bol života i snovi rasuti
 Malu dušu na polici skuće
 Iza Enciklopedije Britanika.
 Iz ruke vremena prosta duša kreće
 Neodlučna, sebična, nakazna i hroma,
 Bez snage da nastavi il' da se povuče,
 U strahu od pažnje, ponuđenog dobra,
 Gušeći u sebi preostali zov krvi,
 Senka svoje senke, duh vlastite kobi,
 Ostavivši nered u prašnjavoj sobi,
 Poslednjim pričešćem najzad mir svoj dobi.
 Molite za Guterjea, pomamnog od brzine i moći,
 Za Budena, raznesenog u komade,
 Za onoga koji je stekao bogatstvo
 I za ovoga koji je pošao svojim putem.
 Molite za Florea, koga hrt kraja tisa ubi,
 Molite za nas sada i u času našega rođenja.

(Sa engleskog preveo Slobodan Beljanski)

Slobodan Beljanski

REKVIJEM ZA DVADESETI VEK

Ako je u XIX veku za filozofski um mogao da umre Bog, u XX veku je za pesnički duh mogla da umre duša. I zaista, bezdušnost i bez-dušnost, uporedo sa neslućenim gomilanjem znanja, ili njemu uprkos, u ovom veku ostavili su najkrvaviji trag i najmračnija zgarišta.

U pesničkom rekvijemu za XX vek autor introitusa bio je Ezra Paund, a autor rezponzorija Tomas Sterns Eliot.

Krajem prve decenije XX veka napisao je Paund pesmu *Blandula, tenulla, vagula*, a dvadeset godina kasnije Eliot pesmu *Animula*. Kao da su nastale u kakvom polušaljivom dosluhu, obe pesme upotpunjuju Hadrijanov epitaf o maloj duši, obe govore o njenom otporu, lutanju ili stradanju, i obe se oslanjaju na Dantea.

I

Paundova pesme varira Hadrijanov zapis o duši i smrti (*animula vagula, blandula...*). U naslovu je izostavljena reč *animula*, a umetnuta *tenulla*, pa je maloj duši, osim umiljatosti i nestalnosti, dodat i hipokoristik nežnosti.

Dva toponima, *Sirmio* i *Riva*,¹ odnose se na jezero Garda (Benaco). Zagonetna *Ona*, po svemu sudeći, vezana je za doživljaj sublimiran jednim likom iz „Božanstvene komedije”.²

Paund ispoveda jeretičku zamisao da se otrgne od Božjeg rasporeda i nadzora. Raj za dušu nije dovoljno dobar, ima boljih rešenja. Ona su tu, u mestima koja smo posećivali, koja su posvetili apostoli zemaljskih radosti, u izvorima naših snažnih doživljaja. Paund hoće da raspolaže svojom dušom, kao Hrist što je hteo da ima vlast da svoju dušu položi i da je opet uzme, da mu je niko ne otima.³ On ne sluša pouku da onaj „ko ljubi dušu svoju izgubiće je”, a da će je za život večni sačuvati onaj ko je mrzi na ovom svetu.⁴ Zato su Paundovi toponimi iz zalihe njegovih uspomena, doživljeni a ne inteligibilni raj.

Ona može biti i žena koju je poznavao, i misteriozna Matelda koja u opisu zemaljskog raja, u XXVIII pevanju *Čistilišta*, smešeći se, s druge strane reke Lete bere cveće (*Ella ridea, dall'S altra riva drita*),⁵ i Beatrice koja u XXX pevanju *Čistilišta* zamenjuje Vergilija i vodi Dantea u Raj (*Vidi la donna, che pria m'appario/ Velata sotto l'angelica festa...*),⁶ ali i sama Božja izaslanica koja pesnika, kada mu ovaj život istekne, otkriva u zabranu ovozemaljskog raja, i vraća ga sa radosnih svetilišta koja je sam izabrao, skupa sa grehom bogoštovanja potraženog u senci neke masline, pod oblake svetih mesta koja duši namenjuje kanon.

Paund ipak svoju pesmu završava znakom pitanja, ostavljajući nas u nadi da je

prestup ove vrste moguć, premda ga podjednako guše i strepnja koju nosi sama ideja takvog pitanja, i nestrpljenje kojim naš prirodni panteistički izbor sakralizuje tragove zemaljskog iskustva. Paund bi, drugim rečima, nasuprot Hadrijanovom putokazu, da sa svojom dušom ne ode *in loca pallidula rigula nudula*, i da, uprkos Hadrijanovoj sumornoj prognozi, *nec ut soles dabis iocos*,⁷ sa svojom dušom i nadalje u Sirmiju zbija šale. On i posle hoće što je *sada*.

I

Kod Eliota su stvari daleko složenije. Ako smo uopšte u stanju da označimo sliku nekog doba i da takav ambiciozni poduhvat pripišemo nekoj kratkoj poemi, mogli bismo reći da Eliotova *Animula* obeležava početak, sazrevanje i definitivni istorijski smer XX veka.

Put do ovakve ocene, međutim, vodi preko malog ogrešenja o samog pesnika. U ogledu o Danteu, naime, napisanom u isto vreme kada i poema *Animula*, Eliot upozorava čitaoca XVI pevanja *Čistilišta*, u kome Marko Lombardo raspravlja o duši i slobodi volje, da mu nije potrebno prethodno upoznavanje Aristotelovog dela *De anima*, jer bi, ako se suviše bavi filozofijom, omeo doživljaj poetske lepote. Ali, budući da *Animula* počinje citatom iz XVI pevanja *Čistilišta*, da je čitava njena ekspoziција parafraza Dantea, a epilog izraz starog doktrinarnog spora o determinaciji, pozivanje na izvor pred kojim zatvaramo prolaze više nije moguće. Eliot naprosto priziva tumače. Navedeni smo, dakle, da krenemo stranputicom filozofske interpretacije i da Eliotovu poemu raščlanimo na uzore, značenja i poruke.

1. Zato nas već prve reči i kod Dantea i kod Eliota, *l' anima semplicita* i *the simple soul*, vraćaju Aristotelovoj definiciji duše kao prve entelehije prirodnog tela, koje ima život u potenciji. Duša je supstancija koja ne može predstavljati sklad, budući da je sklad razmer ili sastav pomešanih stvari, a da duša nije ni jedno od toga.⁸

Ovo je samo ishod i putokaz opšteg mesta naše kulture o duši jedinici, o čistoj, slaboj, nesvodivoj i nezaštićenoj duši, ubačenoj u svet i okove tela. „Izbavi od mača dušu moju, od psa jedinicu moju” govori psalm Davidov. „O dušo, bezbrojnim jadima izmučena dušo”, kaže Arhiloh. „O jadna dušo, jezgro tela grešnog” (*Poor soul, the centre of my sinful earth*), peva Šekspir. Za Petrarku duša je „sama, brižna, malena i čista” (*sola pensando, pargoletta et sciolta*). Blejkova „duša slatkog ushita ne može da se uprlja” (*The soul of sweet delight can never be defil'd*).⁹ Najzad, tu je i omiljena Eliotova literatura, Frejzerova „Zlatna grana”, u kojoj su zabeležena predanja o duši-čovečuljku.

2. Takva duša, puštena u svet buke i sjaja, puna je energije i znatiželje. Znatiželja je izvor ljudske radosti. Ona je, kako su verovali antički filozofi, izvor znanja. Na pitanje da li i duša treba da ima svoja uživanja, Seneka potvrdno odgovara: neka ih ima, neka donosi odluke o raskoši i nasladama, neka se ispunjava onim što obično razveseljava čula, neka niže svoje nade, jer je ludost birati zlo umesto dobra.

Uključivši se ovlaš u Danteovu raspravicu o slobodi volje, Eliot se ne odlučuje za

Danteovu preporuku da spas od anarhičnosti ove slobode leži u snažnom vodi i strogim zakonima, nego se priklanja teorijama o različitim nivoima determinacije i o nužnom spoju greha i slobode. I on, kao što će to reći Hartman, podrazumeva da je slobodna volja „odlučena” volja u kojoj postoji jedan „pozitivno determinišući momenat” kao viša forma determinacije, pa ne treba pitati da li je volji na raspolaganju otvoreno polje dispozicija koje je slobodno od determinacije, već „kako vlastita determinacija u tom prostoru može postojati zajedno sa nižim tipovima determinacije”.¹⁰ Tu je i udeo Majstera Ekharta, koji je, kako mu pripisuje Bula Ivana XXII, zastupao gledište da je božjeg porekla i slobodi prepušteni momenat determinacije, da Bog, na određeni način, hoće da čovek greši da ne bi iko ostao bez greha, pa je stoga počinjenje greha prva pokora i, u krajnoj liniji, bogougodna rabota.¹¹

Ali, kada znatiželja vodi u stradanje, kao što je ovde slučaj, moramo se zapitati da li je to nužnost ili kobna slučajnost, da li je stradanje preterano znatiželjnog samo literarni paradoks, čija je svrha da se na simboličan način dočara nesaglasje relativnih mera i raskorak pojedinačnih sudbina, ili možda postoje pragovi iskustva i znanja iznad kojih naše interesovanje prerasta u prestup, u greh iskušavanja nemogućeg, u preterivanje i zločinstvo volje, upereno na kraju protiv samog istraživača? Ljudi stvaraju, ali su ljudi, više nego priroda sama, uzrok propadanja stvorenog. Toličke humane stvari očuvala je samo nehumana sredina – naslage leda, zemlje ili mulja. Otkada je ljudima omogućen slobodan ulaz u Lasko, piše Malro, špilja je osuđena na propast. Naša se duša pokazuje kao pećina Lasko. Da je nismo toliko otvorili svetu, možda bi i bila večna. Ovako otvorena, kao pećina izložena najezdi mikroba i gljivičnih parazita, duša je, bačena u svet ili otvorena za pristup sveta u nju, izložena uništenju. O tome Eliot, uostalom, govori i praveći zgodnu analogiju sa *Faustom*. Mefisto se žali na promene koje održavaju svet

*Im Trocknen, Feuchten, Warmen, Kalten!*¹²

dok Eliot, ambijent u koji je duša kročila,

To light, dark, dry or damp, chilly or warm,

drži kao ambijent potencijalnog truljenja, kao nezdravi svetovni kontrapunkt stanju prvobitne čistote, kontrapunkt kome odista može sledovati Mefistova uteha što je vatru zadržao za sebe.

3. Tako se duša našeg doba pojavljuje na kraju veka odista kao nakazna, sebična i hroma, skončavajući u zaleđu svog zaludnog antipoda – Enciklopedije Britanika. Bio je ovo vek izneverenih iluzija, neslučenih razaranja i pogubnih ideologija, vek u kome je bilo ono što smo mislili da nam se samo može pričinjavati i u kome su nas uspešno uveravali da nam se samo pričinjava ono što odista jeste (*with the imperatives of 'is and seems'*). Kao da opovrgava treći Platonov dokaz o besmrtnosti duše, koji kaže da će duša svoju nerazloživost, sabranosti i jedinstvenost sačuvati jedino ako veruje samo sebi, a ne uzima kao istinu ono što je drugim čulima saznala „da je ovde ovako a onde onako”,¹³ – Eliot ukazuje na stvarnost u kojoj je usmeravanje postalo poprište protivrečnih interesa, u kojoj se vrednosti poništavaju a idejama ratuje, u kojoj je manipulacija pretvorena u ružnu suprotnost Danteovoj nadi u vođu i zakone, na političku stvarnost u kojoj se po meri političke moći, a ne prava, čas može – čas ne može, čas želeti sme – čas mora želja sus-

prezati (*may and may not, desire and control*).

Za razliku od Dantea, koji duši, iskrslj kao *tabula rasa*, preporučuje čvrsto svetovno usmeravanje, Eliot otkriva neuspešnu stvarnost takvog usmeravanja. Da li se, zaista, prepušten svojoj volji, sam čovek kvari, ili ga kvare upravo zemaljski usmeravači? Sveopšte znanje, kao sukus svih mogućih pozitivnih usmeravanja, oličeno u Enciklopediji Britanika, nije našoj *animuli* otkrilo tajnu prāvog puta. Ono je njeno poslednje utočište, ali i njena tamnica. Ipak, umesto faustovske metabaze

*Weh! steck' ich in dem Kerker noch?
Verfluchtes dumpfes Mauerloch...
Ein angeraucht Papier umsteckt;*¹⁴

Eliotova duša nije potučena znanjem, već lošim iskustvom i ljudskim zlom.

4. Poslednji stihovi posvećeni su motivu molitve koji, inače, kod Eliota srećemo često.¹⁵ Neki tumači ukazuju da se pri kraju *Animule* javlja liturgijski prizvuk, svojstven *Čistoj sredi*, a neki opet da sa ovim liturgijskim prizvukom treba biti oprezan, jer kod Eliota ima više verovanja da bi bilo dobro verovati, nego istinskog verovanja.¹⁶ U *Čistoj sredi*, zaista, kao u kakvom ozbiljnom odrazu Vijonove *Balade obešenih*, Eliotov poziv na molitvu sasvim je običan:

*Pray for us sinners now and at the hour of our death
Pray for us now and at the hour of our death.*¹⁷

Šta je u *Animuli* dovelo do neverovatnog obrta? Šta je pesnika navelo da nam zamuti pamet apelom na molitvu, ne u času smrti, nego u času našeg rođenja?

Poslednji stih – *Pray for us now and at the hour of our birth* – obara sve naše dotadašnje predstave o molitvi.

Naslutiti se mogu bar četiri značenja.

a) Za sve one koji su stradali ulazeći u ratove, hrleći za bogatstvom i zadovoljstvima ili hraneći svoju neumerenu taštinu, može se samo moliti. Da li je za takvu molitvu dovoljna dogmatska relacija čoveka i Boga? Prethodni deo pesme tu relaciju iscrpljuje. Bog je čoveku dao slobodnu volju, uručujući mu tako i mogućnost da posrne u zlo. Molitva, kao druga relacija sa Bogom, nastaje *post factum*. Ako je *sada* ona je *posle*. Otuda je dodatak „i u času našeg rođenja” apel da se druga relacija proširi. Vreme koje razumevamo, da se poslušimo Hajdegerovom slikom, „iz Sada koje se šepuri”, nije dovoljno za iskupljenje. „Sada” uvek kasni. Zato, molite, budite sa nama, ne samo kada smo već pali, nego od početka. Ne ostavljajte nas same, saučestvujte, ne odbacujte nas i ne zaboravljajte, ne gledajte samo sebe.

b) Moliti za nekoga ko je zgrešio moralni je stav. Moliti za čistoga, moliti unapred, od početka, skeptički je i intelektualni stav. Eliot se ne zadovoljava samo moralnim stavom. Poziv da se moli za nas „u času našeg rođenja”, poziv je Bogu koji, kako je učio Lajbnic, ima apriorni uvid i raspolaže adekvatnim znanjem, da nas poštedi zabluda a ne samo da nam ih oprašta. Ako je volja slobodna moliti se može samo za oprost. Moliti za oprost u času rođenja znači: ili moliti za neki nasledeni greh koji bi isključio mogućnost da duša svaki put ponovo izlazi iz Božje ruke (tj. da izlazi čista i prosta), ili moliti onoga ko nam je dao slobodu volje da svoju odluku preispita, da se ne odrekne sudelovanja u našoj volji i bude nam pri ruci kod svih budućih izbora i iskušenja koja nas čekaju na putu prepunom ljud-

skih slabosti – žudnje za slavom, bogatstvom i vladanjem. Takva molitva znači protest protiv slobodne volje, pokušaj da se izmole Božji naumi pre reda, a ne samo da se izmoli oprostaj za grehe koje smo učinili, kako je govorio Damaskin, uz Božje popuštenje, ali ne i blagovljenje. Otuda kod Eliota nada da je moguće usavršiti volju, ili ljudsku volju približiti Božjoj. Uostalom, u *Ubistvu u katedrali* Toma kaže da će ga smrt snaći kad bude dostojan, a da bi bio dostojan treba još samo da usavrši svoju volju (*I have therefore only to make perfect my will*).

c) Eliot razbija kartezijanski aksiom o nedeljivosti duha. Iz ruke Božje, dakle, duša izlazi čista samo jednom. Svi njeni kasniji izlasci, izlasci su iz ruke vremena. Avgustin kaže da je duša izdanak iz Božjeg bića, koji se pomešao sa neprijateljskim silama. Da nije Božje reči ona bi bila promenjena i bačena u bedu. Ta reč trebalo bi da dođe duši u pomoć „zarobljenoj slobodna, uprljanoj čista, pokvarenoj netaknuta”. Nevolja je, međutim, što je i sama ta reč raspadljiva, jer potiče iz jednog te istog bića kao i duša.¹⁸ Na drugom mestu Eliot kao da sve nade polaže baš u tu reč:

*Lord, I am not worthy
Lord, I, am not worthy,
but speak the word only.*¹⁹

Zbog toga nikako nije nevažno što su reči „čas” i „naš”, u egleskom jeziku fonetski blizanci (*hour – our*). Ovi homonimi ukidaju vreme. Sve što nam pripada, što nam je ikada pripadalo ili će nam pripasti, sve što se može nazvati *našim*, nema sadržaj u vremenu, ne prolazi niži dolazi, ne protiče, ne podleže merenju. Delatno „sada” stoji s druge strane. Što možemo prisvojiti samo je tren u beskraj, lakomislena odvažnost čoveka nesviklog da se „sada” potire „časom njegovog rođenja”. Imamo li bilo kakvo čvrsto „sada”, mi već nemamo dušu. Otuda, kada Eliot kaže

*Quick now, here, now, always*²⁰

u „sada” je i uvek. Sada je, dakle, uvek. Ako se nalog (molite!) može dati i za neko prethodno vreme, tada se vreme poništava upravo onim kôdovima koji ga određuju. Imenica i prilog „čas” i „sada”, reči su pomoću kojih vremenu dajemo opseg i vrstu. Apsurd pozicije u kojoj se imperativ odnosi na prošlo, samo je upućivanje na mogućnost poništavanja vremena, i približavanja onoga ko moli i onoga od koga se moli. Zato, iako u uvodnom delu Eliot gotovo doslovno razvija topiku Kantove racionalne psihologije, upravo se na kraju pesme može naći temelj napuštanja Kantove teorije saznanja, u kojoj je vreme dato a priori, kao forma unutrašnjeg čula, određena u jednoj dimenziji.²¹

Molite za nas sada – priznanje je vremena i traženje oprosta za grešnu dušu izmučenu rukom vremena.

Molite za nas u času našeg rođenja – poništavanje je vremena, koje paralogičkom sinhronijom ukida sled i istoriju i govori rečnikom principa: molite i za nas proste, dok još nismo bačeni u vreme, u isti čas kada nas Gospod ispušta iz ruke. Sjedinjeni „sada” – iza koga je vreme, i „čas rođenja” – u kome vremena još nema, označavaju „nas” kao sumu ljudskog roda, koja se u isti čas rađa, uzdiše, pada i nestaje.

d) Uprkos trivijalnoj rimi, koja u prvom delu pesme krasí uzlete i padove duše,

teško je reći da se Eliot izruguje. Njegovi citati nisu dosetke učenog čoveka, niti samoironija kojom bi se kakav knjiški moljac iskreno podsmehnuo vlastitoj sujeti. Čak ni kada Eliotov motiv molitve ima tako upadljivu faustovsku notu, kakvu nalazimo poredeći reči doktora Marianusa na završetku Fausta

*Jungfrau, Mutter, Königin,
Göttin, bleibe gnädig!*²²

sa Eliotovim završetkom *Čiste srede*

*Sister, mother
And spirit of the river, spirit of the sea,
Suffer me not to be separated
And let my cry come unto Thee.*²³

Naprotiv, prisustvo Dantea i Getea nužno je poređenje suprotnih puteva, ukazivanje na istorijski ponor koji deli sudbine „spasenja” onih doba i ovog našeg doba. Danteovu dušu izbaviće dobar vođa. Faustova duša se uznosi u onostranom svetu koji priznaje njenu besmrtnost i daje joj priliku za iskupljenje. Eliotova duša je, međutim, između svesti i sveta, između unutrašnjeg i spoljašnjeg, između božanskog i demonskog, pred vođama nesprenim da se podvrgnu zakonima koje donose, koji manipulišu i razaraju tuđu individualnost, na praznoj tabli duše iscrivavaju svoje interese, a slobodu volje uzimaju samo kao izraze naših zavedenosti, strahova i neznanja. Eliotova duša skončava bez ostatka, ostavljajući nama, svedocima njene smrtnosti, da stvari popravljamo molitvama, koje nisu šetnja iza Aheronta, već transcendencija u okviru sveprisutnog života. Postoji svet koji se raspada i duša koja se u njemu prlja. I postojimo mi, čuvari duše, svaki svoje ponaosob i duše kao takve, moćni ili nemoćni, ali svagda krivi i, u ovom čudesno grešnom veku, dužni da se molimo.

¹ *Sirmio* (*Sirmione*) je poluostrvo i mesto na južnom delu jezera Garda. *Riva* je mesto u podnožju Alpa na severnoj obali jezera Garda.

² Jedan od retkih rajskih opisa u Danteovom *Paklu* odnosi se upravo na jezero Garda (XII, 61-69).

³ *Jov.* 10, 17-18.

⁴ *Jov.* 12, 25.

⁵ *Čistilište*, XXVIII, 67.

⁶ *Čistilište*, XXX, 64-65: „ugledah ženu, što mi se ukaza / prije pod velom andeoske slave...” (prev. F. Žale, M. Zorić).

⁷ „...u krajeve bleđašne, ledene, golašne, i dalje nećeš zbijati šale” – prev. R. Šalabalić.

⁸ Aristotel, *O duši*, 412 b, 407 b, 4.

⁹ *Psal.*, 22.20; Arhiloh, *O sebi* (prev. T. Smerdel); Šekspir, V., *Soneti*, CXLVI (prev. S. Raičković, Ž. Simić); Petrarka, F., *Kanonijer*, CCXVI (prev. T. Maroević, M. Tomasović). Blejk, V. *Poslovice pakla* (prev. D. Albahari).

¹⁰ Cf.: Hartmann, N., *Neue Wege der Ontologie*, VII.

¹¹ Meister Eckhart, *Knjiga božanske utjehe*, Zagreb, 1989, str. 327, teza 14. Platon govori upravo suprotno: uzrok dobra jedino je Bog, a za zlo moramo tražiti drugi uzrok; zbog toga greši Homer kada kaže da u Zevsovom domu leže dve bačve i da iz jedne daje zle, a iz druge dobre darove, jer „krivica leži u onima koji biraju, a sam Bog nije kriv” (*Država*, 379, str. 67; 617, str. 357).

¹² *U toploti, u hladnome, u vlažnom, u suvoti* (Gete, J. V., *Faust*, I, scena III, prev. B. Živojinović).

¹³ Platon, *Fedon ili o duši*, XXXIII, prev. M. Đurić, Beograd, 1970, str. 223.

¹⁴ *Zar me još ova tamnica krije? / Proklet zagušljiv čumez taj.../ hartija žuta koja trune* (Gete J. V., *Faust*, I, scena I, prev. B. Živojinović).

¹⁵ Molitva se, na primer, javlja kao refren ili motiv u *Govoru vatre u Pustoj zemlji* (*O Lord Thou pluckest me out*), u *Ubistvu u katedrali* (*Lord, have mercy upon us. / Blasted Thomas, pray for us*), u prvom i šestom delu *čiste srede* (*Pray for us now and at the hour of our death; And let my cry come unto Thee*), u *Pesmi za Simenuna* (*Grant us thy peace*), u četvrtom pevanju *The Dry Salvages* (*Repeat a prayer...Also pray for those who were in ships...*) i trećem pevanju *Little Gidding* u *Četiri kvarteta* (*In the ground of our beseeching*).

¹⁶ Ne ukazuje se uzalud da je III deo *Čiste srede* objavljen 1929. kao posebna pesma (Cf.: Rosenthal, M. L., *Sailing into Unkown – Yeats, Pound and Eliot*, N. York, 1978, str. 193-4. Takođe: Livis, F.R., *Novi pravci u engleskoj poeziji*, Treći program, br.101/1995, str.219; Vilson, E., *Akselov zamak*, Beograd, 1965, str.107.

¹⁷ *Moli za nas grešnike sada i u samrtnom nam času / Moli za nas sada i u samrtnom nam času.* (prev. I. V. Lalić).

¹⁸ Avgustin, *Ispovesti*, VII, glava 2.

¹⁹ *Gospode nisam dostojan, / Gospode nisam dostojan / no samo reci reč* (*Čista sreda*, prev. I. V. Lalić).

²⁰ *Brzo sada, ovde, sada, uvek – Burnt Norton* u *Četiri kvarteta*, prev. I. V. Lalić.

²¹ Duša je *supstancija*, po kvalitetu je *prosta*, što se tiče raznih vremena u kojima postoji nije množstvena nego je *jedinica*, a u odnosu prema mogućim predmetima *prostire se* (Kant, I., *Kritika čistog uma*, Beograd, 1958, str. 348. i 121).

²² *Device, majko, kraljice, /Boginjo, budi milostiva* (Gete, J. V., *Faust*, II, scena VI, prev. B. Živojinović).

²³ *Sestro, majko / I duše rečni, duše morski, / Ne dozvoli da odvojen budem / I neka vapaj moj dopre do Tebe.* (prev. I.V.Lalić).